

qarşısında xahişinizi esirgəməyinizi rica edirəm”.

Təqdim olunan bu raportda H.Məlikovun təhsildə əldə etdiyi əla müvəffəqiyyətlərə görə onun M.Kazımbəy mütəfəkkiri olduğu “Türk-tatar qrammatikası” və “A.Poqorelskinin əsəri” adlı kitablarla, həmçinin tərifi-namə ilə mükafatlandırıldığı haqqında məlumatlar da var.

H.Məlikovun Tiflis quberniya gimnaziyası nəzdindəki Əsilzadələr pansionuna qəbul olunmasına icazə verildiyi haqqında 1857-ci il noyabrın 5-də Tiflis Direksiyasının direktoru K.L.Çermakdan Şamaxı ali dörd sinifli məktəbin

ödenilməsindən azad edilməsi haqqında xahişi müzakirəyə çıxarılır və müsbət həll olunur. 1874-cü il martın 5-də Bakı real məktəbinin pedaqoji şurasının qərarı ilə Həsən bəy Zərdabi Pedaqoji şuranın katibi təyin edilir. Qafqaz canişini general-feldseymeyster Mixailin 24 dekabr 1874-cü ildə imzaladığı əmrə əsasən, əla xidmətinə görə Həsən bəy Məlikov 3-cü dərəcəli müdühəddəs Anna ordeni ilə təltif edilir.

Bakı real məktəbinin Pedaqoji Şurasının 1877-ci il martın 31-də keçirilən iclasında H.Məlikovun növbəti üçilliyə şuranın katibi seçilməsi haqqında qərar qəbul edilir. H.Məlikov 1875-ci ildə milli-siyasi dirçəliş ideyalarının formalaşmasında mühüm rolunu oynayan və həmin qəzetdə xalqımızın milli-siyasi oyanışı və ictimai tərəqqisinə, iqtisadi inkişafına, mədəni yüksəlişinə yol açan məqalələr dərc etməyə başlayır. Lakin Həsən bəy belə məqalələr dərc etdikcə

taqlığına məhkum edilib; siyasi baxımdan isə mənə etibar edilən qəzədə yaşadığı müddətlərdə onun qəbahətli halına rast gəlinməyib”.

1896-cı il fevralın 29-da Bakı Quberniya Jandarm İdarəsinin rəisi N.F.Fon-Frank H.Məlikovun xasiyyətini əks etdirən gizli məlumatını Bakı qubernatoru V.P.Roqqeyə göndərmişdir: “Zərdab kəndinin sakini, saray müşaviri H.Məlikov, şəxsi maraqlarına görə əhalini iftiralara və uydurulmuş şikayətlərə təhrik edir, çünki qabaqcadan təyin edilən mükafatlara görə özü də bu cür təhrikləri və şikayətləri yazır, faktları təhriif olunmuş şəkildə mətbuata ötürərək xalqı narahat edir. Onun siyasi cəhətdən sədaqətli olduğunu demək olmaz”.

Bakı Şəhər Duması nəzdindəki Məktəb Komissiyasının üzvü Həsən bəy Məlikov Zərdabi 1898-ci il yanvarın 2-də rus-tatar məktəblərində Azərbaycan dili və şəriət dərslərinin bərpası haqqında Bakı Şəhər başçısının vəzifələrini icra edən M.A.Belyavskiye

Həsən bəy Zərdabi şəxsiyyəti arxiv sənədlərində

Ötən il Azərbaycanın böyük oğlu Həsən bəy Zərdabinin 180 yaşı tamam oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il iyunun 4-də yubiley tədbirlərinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncam imzalayıb.

Xalqımızın görkəmli oğlu Həsən bəy Səlim bəy oğlu Məlikov 1842-ci ilin iyulunda keçmiş Bakı quberniyasının Göyçay qəzasının Zərdab kəndində bəy ailəsində dünyaya göz açmışdır. H.Məlikov ilk təhsilini Zərdab kəndindəki mədrəsədə alıb, sonralar təhsilini Şamaxı qəza məktəbində davam etdirib. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivinin “Bakı Ali 4 sinifli məktəb” adlı fondunda (f.313-də) və digər fondlarında saxlanılan arxiv sənədlərində H.Məlikovun Şamaxı qəza məktəbində oxuduğu müddətdə özünü nümünəvi şagird kimi göstərdiyi qeyd olunur. Bu məktəbin 22 dekabr 1852-ci il tarixli qərarı ilə H.Məlikov tədrisdə əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərə və tərbiyəsinə görə tərifnamə və kitablarla mükafatlandıraraq məktəbin ikinci sinfinə keçirilir. Şamaxı qəza məktəbinin 24 noyabr 1854-cü il tarixli imtahan siyahısında H.Məlikovun Şamaxı ali dörd sinifli məktəbinin pansionuna daxil olması və onun həmin məktəbin 2-ci sinfində oxuması haqqında məlumat var. Qafqaz Tədris Dairəsinin Qəyyumu A.P.Nikolay 1854-cü ilin 20 dekabr tarixində məktəblərin Tiflis direksiyasının direktoru K.L.Çermakə göndərdiyi məktubunda bildirdiyi ki, Şamaxı ali dörd sinifli məktəbin nəzdində yeni açılmış pansiona H.Məlikovun xəzinə hesabına qəbul edilməsinə onun tərəfindən icazə verilib. Həmin məktubda təklif edilirdi ki, şagirdlər pansiona bu təlim-tərbiyə ocağının açıldığı vaxtdan, yəni 13 noyabr 1854-cü ildən etibarən qəbul edilsinlər.

Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, H.Məlikov elmin öyrənilməsinə və qarşısında duran vəzifələrin layiqincə öhdəsindən gəlməsinə hələ məktəb illərindən böyük diqqət yetirib. Məsələn, əgər Şamaxı ali dörd sinifli məktəbin 1854-cü il üzrə imtahan vəzifələri H.Məlikovun bütün fənlərdən müvəffəqiyyəti 4-ələ qiymətləndirilsə, artıq iki il sonra, 1856-cı ilə dair imtahan vəzifələri onun həmin məktəbdə tədris olunan şəriət, rus dili, tatar (Azərbaycan) dili, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, təbii elmlər, qanunşünaslıq üzrə tədris olunan fənlərdən qiymətləri əla olub.

1857-ci il iyunun 17-də Şamaxı ali dörd sinifli məktəbin müfəttişi D.İ.Kovalevski Tiflis Direksiyasına raport yazaraq H.Məlikovun Tiflis quberniya gimnaziyasına qəbul olunmasını xahiş edir. D.İ.Kovalevskinin həmin raportunda qeyd edilirdi: “Mənə havale edilmiş məktəbin pansionunda təlim-təhsilini xəzinə hesabına alan Həsən bəy Məlikov bu il burada təhsilini başa vurur. Təhsil aldığı bütün müddət ərzində Həsən bəy Məlikov əla tərbiyə və xüsusilə, yerli əhali arasında nadir rast gəlinən təhsilə olan böyük sevgisini nümayiş etdirərək böyük nailiyyətlər əldə edib və indi kursu bitirərkən o, öz təməyülünü başa düşərək bir gənc kimi çox təəssüflə bildirdiyi ki, məktəbdən çıxandan sonra təhsilini davam etdirə bilməyəcək və xidmətə başlamalı olacaqdır. Hazırda onun qardaşı Mehri bəy (Mehralı bəy-red.) ərizə ilə mənə müraciət edərək qardaşının təhsilini davam etdirmək arzusunda olduğunu bildirir və onun xəzinə hesabına Tiflis quberniya gimnaziyasına qəbul edilməsini mənəndən xahiş edir. Bildirirəm ki, mənim bu xahişimə sizin tərəfdən lütfkarlıqla diqqətin yetirilməsi rəhbərlik etdiyim məktəb üçün əhəmiyyətli olar, həmçinin yerli sakinlər şagirdlərin əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərin onların, o cümlədən rəhbərliyin diqqətinə layiq olmuş, ələmə çox gözəl və təmənənəsiz sevgi göstərən qabaqcıl müsəlman yolu Məlikovun qarşısında açılan yaxşı imkanları şahidi olardı. Güman edirəm ki, H.Məlikov mənə tapşırılmış məktəbin kursunu bitirdikdən sonra asanlıqla gimnaziyanın 5-ci sinfinə qəbul oluna bilər. O ki qaldı burada tədris olunmayan fənlərə, rəhbərliyin icazəsi ilə həmin fənlərin burada da tədris olunması mümkündür. Sizə bu yazılı məlumatı təqdim edərək tabeliyimdəki məktəb naminə qeyd olunan məsələ haqqında yuxarı rəhbər

müfəttişi D.İ. Kovalevskiye məlumat daxil olur. Həmin məlumatda qeyd edilir: “... bu il Şamaxı 4 sinifli məktəbin təlim kursunu bitirən Həsən bəy Məlikov Qafqaz Tədris Dairəsi Qəyyumunun icazəsi ilə Tiflis quberniya gimnaziyası nəzdindəki pansiona qəbul olmaq üçün namizəd götürülmüş; eyni zamanda sizin mənə ünvanladığınız 17 iyul 1857-ci il tarixli raportunuza cavab olaraq xahiş edirəm ki, adı çəkilən şagird sizin məktəbdə təhsil kursunu bitirdikdən sonra Tiflis quberniya gimnaziyası nəzdindəki Əsilzadələr pansionuna qəbul olunması üçün qohumları tərəfindən Tiflisə gətirilsin və onun pansionda müsəlmanlar üçün xəzinə hesabına vakansiya açılana qədər məktəblərin Tiflis direksiyasının iqtisadi məbləği hesabına müəssisənin öz xərcinə olan vakansiya yerləşdirilməsi təmin edilsin”. Beləliklə, Həsən bəy Məlikov təhsilini Tiflis quberniya gimnaziyasında davam etdirirdi.

1861-ci il fevralın 15-də H.Məlikova Tiflis quberniya gimnaziyasını bitirdiyi haqqında Attestat təqdim edilir. Tiflis quberniya gimnaziyasının direktoru Demyantsev, müfəttiş Peçinski, gimnaziyanın əsas fənn müəllimlərinin imzası ilə tərtib edilən Attestatda Həsən bəy Məlikov haqqında aşağıdakı məlumatlar da qeyd edilir: “Təqdim olunan Həsən bəy Məlikov, praporşik Səlim bəy Məlikovun oğlu, on səkkiz yaşındadır, məzhəbi müsəlmandır, sünnüdür, 1858-ci ildən etibarən Tiflis quberniya gimnaziyasında və onun nəzdindəki pansionda Tiflis Direksiyasının iqtisadi məbləği hesabına təhsil alıb və tam kursu 23 dekabr 1860-cü ildə bitirib. Oxuduğu bütün müddət ərzində tərbiyəsi əla olmaqla, mineralogiya-kafi, fizika kafi, digər əsas fənlərdən isə olduqca qənaətbəxş qiymətlər alıb.” Tiflis quberniya gimnaziyasının Pedaqoji şurasının qərarı ilə Həsən bəy Məlikov Universitet təhsili almağa hazır və qadir olduğu bildirilirdi.

Həsən bəy Məlikov Moskva Universitetində riyaziyyat fakültəsində təhsilə məsuliyyətlə yanaşaraq artıq 2-ci kursda gümüş medala layiq görülüb.

Həsən bəy Məlikov Moskva Universitetinin rektoru C.Barşev və Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin dekani A.Davidovun imzası ilə Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirməsi haqqında 1865-ci il iyunun 25-də Attestat əldə edib. Həmin Attestatda o cümlədən qeyd edilirdi: “...Həsən bəy Məlikov Tiflis gimnaziyasını bitirdikdən sonra 1861-ci ilin avqustunda imtahansız Universitetin tələbələri siyahısına qəbul edilib, əla tərbiyə ilə Zaqaqaziya məmləkətinin hesabına fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbii elmlər üzrə şöbənin kursunu əla müvəffəqiyyətlə bitirib, bu ilin iyunun 10-da keçirilmiş Universitet şurasının qərarı ilə namizədlik dərəcəsinə təsdiq edilib...”.

1869-cu il noyabrın 8-də Həsən bəy Məlikov Bakı real gimnaziyasında təbiətşünaslıq tarixi müəllimi vəzifəsinə təyin edilib. Həsən bəy Məlikov Bakı real məktəbində 20 noyabr 1878-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

1871-ci il dekabrın 31-də Bakı real məktəbində riyaziyyat və təbiətşünaslıq tarixi müəllimi olan H.Məlikova Hakim senatın qərarı ilə mülk rütbə adlarının icrasından sayılan kollej katibi adı verilib. Bu haqda Qafqaz Tədris Dairəsi Qəyyumu Y.M.Neverovun Məktəblərin Bakı Direksiyasının direktoru K.L.Çermakə göndərdiyi 31 dekabr 1871-ci il tarixli məlumatda qeyd edilir. 1873-cü il mayın 25-də məktəblərin Bakı Direksiyası Bakı Qubernatoru D.S. Staroselskiyə məktub göndərərək H.Məlikov tərəfindən azərbaycan “Əkinçi” qəzetinin dərc edilməsinə tədris idarəsi tərəfindən heç bir maneçiliyin olmadığını bildirilib.

H.Məlikov 1872-ci ildə yoxsul və kimsəsiz şagirdlərə maddi yardım göstərmək məqsədilə “Cəmiyyəti-xeyriyyə” təşkil edib. Bakı real məktəbinin Pedaqoji Şurasının 24 sentyabr 1873-cü ildə keçirilən iclasında müsəlman şagirdlərə maddi yardım edən Cəmiyyətin rəhbəri olaraq H.Məlikovun həmin cəmiyyətin şagirdi olan Rəhim bəy Ağakışiyevə Qəyyumun şəxsi icazəsi ilə təhsil haqqının

rəsmi dairələr onun fəaliyyətinə maneələr törədir və onun cəmiyyətdəki nüfuzuna, fəaliyyətinə zərbə vurmağa çalışırdılar. 1878-ci il noyabrın 11-də H.Məlikov Bakı real məktəbinin direktoru K.L.Çermakə müəllim vəzifəsindən azad edilməsi haqqında ərizə ilə müraciət edir. H.Zərdabinin həmin ərizəsində qeyd edilirdi: “Cari ilin noyabrın 9-da mənim qarşımda məktəbin yuxarı rəhbərliyi tərəfindən - Qafqaz Tədris Dairəsinin qəti surətdə edilmiş təklifi qoyuldu: - ya tezliklə Yekindara gimnaziyası nəzdindəki təbiətşünaslıq vəzifəsinə keçirilsən, ya da ki, artıq mənə Bakı real məktəbində müəllim vəzifəsində saxlamaq mümkün olmadığı üçün istefa verirsən. Evli olduğumu və ilin bu vaxtında başqa yerə köçməyimin mənim üçün qeyri-məqbul olduğunu, eləcə də aşağı vəzifəyə keçməyimin elverişli olmadığını nəzərə alaraq mənə təklif olunan işi rədd edərək Bakı real məktəbinin müəllimi vəzifəsindən azad olunmağım haqqında ərizə ilə müraciət etməyə məcbur oldum”.

1878-ci il noyabrın 20-də Qafqaz Tədris Dairəsinin dairə müfəttişi F.D.İllyashenko Bakı real məktəbinin direktoru Həsən bəy Zərdabinin xidmətdən azad edilməsi haqqında məlumat göndərmişdir. Bakı real məktəbinin direktoru K.Çermak və karguzar N.İvanovun 18 dekabr 1878-ci ildə imzaladığı Attestatda H.Məlikovun xidməti haqqında aşağıdakı məlumatlar qeyd edilir: “Bunu təqdim edən Bakı real məktəbinin keçmiş təbiətşünaslıq tarixi və riyaziyyat müəllimi, saray müşaviri Həsən bəy Məlikov müsəlman məzhəbli, 36 yaşındadır, müsəlmanlar üçün 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeninə malikdir, ildə 1380 rubl məvacib alıb. Mənzil kirəsi üçün 240, şuranın katibi vəzifəsi üzrə 120 rubl, sinif rəhbəri vəzifəsinə görə 160 rubl alıb. Bütün bunlar cəmi - 1900 rubl edir. Tərbiyəsini namizədlik dərəcəsi ilə İmperator Moskva Universitetində alıb. Zaqaqaziya şərhəddəçmə palatasının jurnal üzrə 20 sentyabr 1865-ci il tarixli təyinatına görə ştatdan kənar xidmətə qəbul edilib.

Bakı şəhərində müsəlman qızlara birsinifli məktəbin açılması üçün Həsən bəy Zərdabi 1896-cı il yanvarın 19-da Bakı qubernatoru V.P. Roqqeyə ərizə ilə müraciət edir. Onun həmin ərizəsində qeyd edilirdi: “Bakı şəhərində müsəlman qızlar üçün üçillik kursdan ibarət birsinifli məktəb açmaq arzusunda deyəm və belə məktəbin açılmasına icazə verməyinizi xahiş edirəm.” H.Məlikov müsəlman qızlar üçün açılacaq məktəbdə keçiriləcək dərslərin proqramını da hazırlayıb. Həmin proqrama uyğun olaraq məktəbdə müsəlman qızlara şəriət, Azərbaycan dili, rus dili, riyaziyyat, hüsnxət və el işləri üzrə dərslərin tədris edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Həsən bəy Zərdabinin milli dirçəliş ideyaları rəsmi hökumət dairələrində ciddi narazılıq yaratdı. Onun milli dirçəliş ideyaları haqqında məqalələri nəzərə alaraq onu siyasi cəhətdən etibarsız adama çevirdi.

Göyçay qəza rəisi İ.F.Boqdanoviç Bakı qubernatoru V.P.Roqqeyə saray müşaviri Həsən bəy Zərdabinin adına tərtib etdiyi xasiyyətnamədə qeyd edirdi: “Bakı real məktəbinin keçmiş müəllimi, saray müşaviri H.Məlikov - yola getməyən, cəncəl xasiyyətli insandır və balıq vətəgələrinin polis nəzarətçisini təhqir etdiyinə görə iki həftəlik ev dus-

ərizə ilə müraciət edir. Həmin ərizədə qeyd edilirdi: “Bizim şəhərin rus-tatar məktəbləri öz mövcudluğuna görə həmin məktəblərdə Azərbaycan dili və şəriət fənlərinin tədrisinə bərcəldirlər. Lakin təəssüflər olsun ki, son illərdə həmin fənlərə etinasız münasibət göstərilir, məsələn, bu fənlər üzrə illik imtahanlar keçirilmir, akademik ildə isə bu fənlər ümumiyyətlə tədris edilmir. Əsas fənlərə olan bu cür etinasızlığın yaxın gələcəkdə işin müvəffəqiyyətinə təsirsiz ötürməyəcəyini nəzərə alaraq təklif edirəm: bu məktəblərdə 32 dərəcə müəllim adına şahadətnaməsi olan iki nəfər dəvət edilsin və onların qarşısında xəstəlik və ya digər səbəblər ucbatından işə gəlməyən müəllimlərin əvəz olunması vəzifəsi qoyulmaqla digər müəllimlərin aldığı qədər məvacib ödənilsin. Son zamanlar yaşlı müsəlmanlar üçün axşam kurslarının açıldığını nəzərə alaraq müəllimlərin sayının bu cür artırılmasına vacib sayılır”.

Bakı Şəhər Duması nəzdindəki Məktəb Komissiyasının 7 fevral 1898-ci il tarixli iclasında rus-tatar məktəblərində Azərbaycan dili və şəriət dərslərinin tədris edilməsinə lazımı diqqətin yetirilmədiyini haqqında komissiyanın üzvü H.bəy Zərdabinin ərizəsinə baxılır və qərara alınır ki, bu məsələyə baxılması rus-tatar məktəblərinin pedaqoji şuralarının rəyləri alınana qədər təxirə salınsın, komissiyanın müsəlman üzvlərindən xahiş edilsin ki, məktəblərdə Azərbaycan dili və şəriət dərslərinin tədris edilməsi ilə tanış olsunlar və onun nəticələrini komissiyaya məruzə etsinlər.

Bakı qubernatoru V.P.Roqqeyə 1898-ci il fevralın 28-də Şəhər İdarəsi nəzdindəki məktəb komissiyasının tərkibinin təsdiq olunduğu haqqında şəhər başçısının vəzifələrini icra edən M.A.Belyavskiye məlumat göndərmişdir. Həmin məlumatda qeyd edilirdi ki, şəhər duma üzvləri F.Vəzirov, A.X. Axundov, Ə.M.Topçubaşov, E.Y.Skibinski, V.Əlibəyov və H.Məlikovun Məktəb komissiyası üzvlüyü vəzifələrini icra etməsinə etirazım yoxdur.

1880-1890-cı illərdə Həsən bəy Bakıda və Tiflisdə çıxan “Ziya”, “Kəşkül”, “Kaspi”, “Novoye obozreniye” və digər qəzetlərdə Azərbaycan və rus dillərində çoxlu elmi-kütləvi məqalələri nəşr olunurdu. Həsən bəy Zərdabinin səpdiyi toxumlardan “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”), “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Dəbistan”, “İqbal”, “Açıq söz” kimi mətbuat nümunələri “cücərib” pərvəriş tapdı. Dövrün tanınmış ictimai-siyasi xadimlərinin qəzet və jurnallarda təbliğ etdikləri ideyalar sayəsində milli dirçəliş, siyasi müstəqillik və dövlətçilik ideyaları formalaşdı. Qeyd olunmalıdır ki, 1903-1906-cı illər ərzində Azərbaycan ziyalılarının tribunasına çevrilən “Kaspi” qəzetinin 485-dən artıq nömrəsi H.b.Zərdabinin redaktorluğu ilə buraxılıb. Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) ömrünün sonlarına yaxın Bakı Şəhər Dumasının məarif şöbəsində çalışıb.

Həsən bəy Məlikov 1907-ci il noyabrın 28-də vəfat edir və Köhnə Bibiheybət məscidinin yaxınlığında dəfn olunur. Tariximizin sonrakı dövrlərində isə Həsən bəyın məzarı 1957-ci ildə Fəxri xiyabana köçürülüb.